

Kitabın Tarihi

History of the Book

Ömer Dalkıran*

Öz

Uygarlığın gelişiminde en temel unsur kuşkusuz bilgidir. Bu bağlamda bir bilgi kaynağı olarak kitabın önemi açıktır. Kitap ilk çağlardan bugüne dek farklı gelişim düzeyleri göstermiştir. Kitabın ortaya çıkışı ve gelişimi çeşitli kültürel, siyasi, ekonomik ve coğrafik etkenlerle şekillenmiştir. Günümüzde de basılı ve elektronik biçimde varlığını sürdüren kitap, temel bilgi kaynağı olma niteliğini korumaktadır. Kitabın yani bilginin tarihini bilmek, gelecek değerlendirmelerine ışık tutacaktır. Bu çerçevede gerçekleştirilen bu çalışmanın amacı, tarihsel süreçte basılı kitabın oluşumu ve gelişimini genel hatlarıyla ortaya koymaktır.

Anahtar Sözcükler: kitap, kitabın tarihi, papirüs, parşömen, kil tablet, kâğıt, matbaa

Abstract

Undoubtedly the most basic element is information in the development of civilization. In this context it is obvious the importance of the book as a information source. The book showed different levels of development early ages up to this day. The emergence and development of the book shaped various cultural, political, economic, and geographic factors. Today, the book been in existence in both print and electronic formats and continues to be the main information source. To know the history of the book will shed light on future assessments. In this context, the aim of this study to present an overview the formation and development of the printed book in the historical process.

Keywords: book, history of the book, papyrus, pergament, clay tablets, paper, printing press

Giriş

İnsanlık, bugünkü bilimsel, teknolojik ve kültürel gelişmişlik düzeyine bir günde ulaşmamıştır. Bu durum temelde, asırlar boyu nesilden nesile aktarılan sistemli bilgi yığınlarının yani bilimin sonucudur. Dünya üzerinde ortaya çıkan ilk insanların, diğer insanlarla sağlıklı iletişim kurabilmesi konuşma yeteneğini geliştirmesiyle mümkün olabilmiştir. Bu andan itibaren insanlar arasında doğrudan bilgi aktarımı gerçekleşmiştir. Kalıcılığı olmayan sözlü iletişim ise bilgilerin ve düşüncelerin sonraki nesillere aktarımını olumsuz etkilemiştir. İnsanlık tarihinin belki de en önemli buluşlarından birisi olan yazının icadı ile bilginin kayıt altına alınabilmesi ve kalıcılığı mümkün olabilmiştir. Diğer bir deyişle, insanların tecrübeleri, bilgileri, düşünce ve fikirleri kayıt edilerek gelecek nesillere sağlıklı biçimde ulaştırılabilmesinin önü açılmıştır. İnsanlar, içinde buldukları coğrafi koşullara göre şekillenen çeşitli yazı malzemeleri kullanarak yazı yazmışlar, yani bilgi kaynakları üretmişlerdir. Kitap bu bilgi kaynaklarının başında gelmektedir. Kuşkusuz kitap, en ilkel biçiminden günümüzde kullanılan biçimine ulaşıncaya kadar büyük değişimler geçirmiştir. Ancak temelde kitap her devirde ve hangi biçimde olursa olsun bilgi kaynağı olma özelliğini korumuştur.

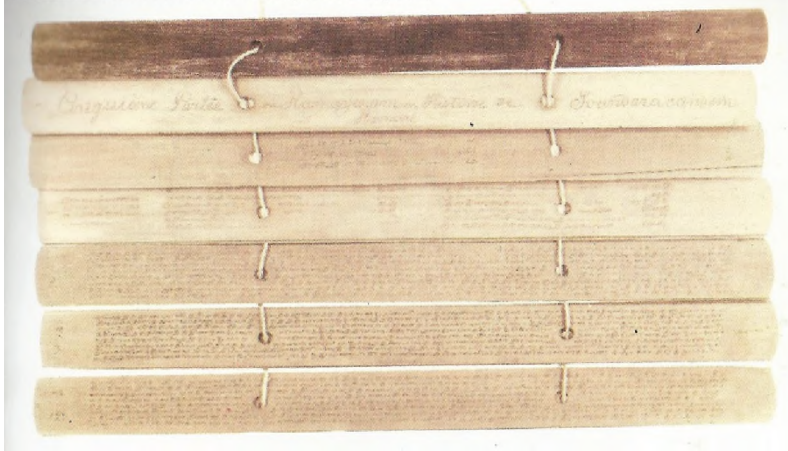
* Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, e-posta: omerdalkiran@hacettepe.edu.tr

Antikçağ'dan bugüne dek insanlığın kültürel mirası için hayati bir işlev üstlenen bir unsur olan kitap bu özelliğini daha uzun yıllar koruyacağına benzetilmektedir. Bu çerçevede kitabın ortaya çıkmasını sağlayan tarihsel, ekonomik, kültürel ve teknolojik unsurların ortaya konulması, yani kitabın tarihinin incelenmesi önemli görülmektedir. Çünkü geçmişi değerlendirmek, bugünkü durumu anlamada ve gelecekle ilgili çıkarımlarda bulunmada yararlı olacaktır. Ayrıca, ilk insanlardan bu güne insanın yaşamak için ortaya koyduğu tüm maddi ve manevi unsurları oluşturma süreci olarak tanımlanabilecek kültür ve uygarlığın (Yılmaz, 2008, s. 352) gelişiminde bilginin, yani kitabın rolü yadsınamaz. Çalışmanın amacı, günümüz modern kitabın tarihini genel hatlarıyla ortaya koymaktır. Konu, Antikçağ ve Ortaçağ olarak iki temel başlıkta ele alınmış ve Mısır papirüs rulosundan başlayarak, basılı kitabın ilk dönemlerine kadar geçen süreç ile sınırlandırılmıştır. Bu çerçevede öncelikle kitabın kökenlerini oluşturan unsurlar hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Ayrıca, kitabın ortaya çıkmasında önemli etkileri olan kâğıt ve matbaa gibi buluşlar üzerinde durulmuştur. Son olarak matbaanın doğurduğu sonuçlara değinilmiştir. Betimleme yönteminin kullanıldığı çalışmada veri toplamak amacıyla belge analizi tekniği kullanılmıştır.

Antikçağ

Kitabın Kökenleri

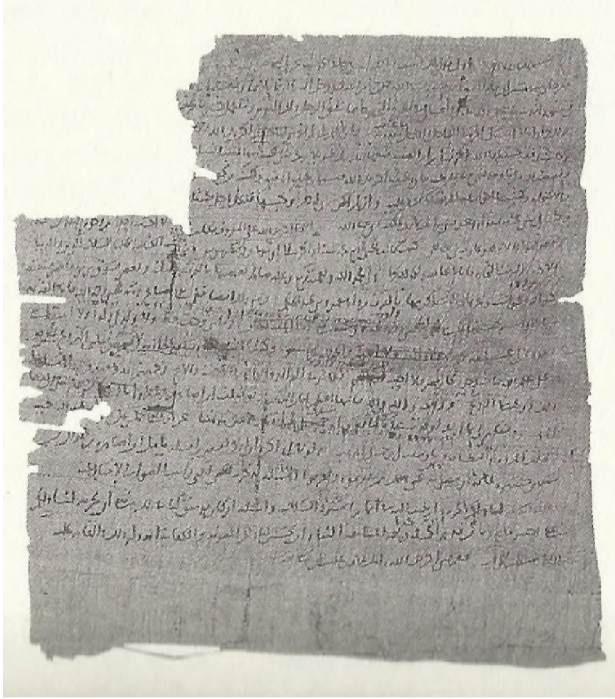
Antikçağ'da çok çeşitli malzemeler üzerine yazı yazıldığı bilinmektedir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir: Ağaç kabukları, ağaç yaprakları, levhalar, kil tablet, keramik vazo parçaları, topraktan yapılmış kaplar, taşlar, çeşitli madenler, keten bezi, fildişi, kemik, hayvan kabukları ve organları, bazı bitki kabukları, papirüs, parşömen ve kâğıt (Yıldız, 2000). Bu çok çeşitli yazı taşıyıcıları kitabın temellerini oluşturmuştur.

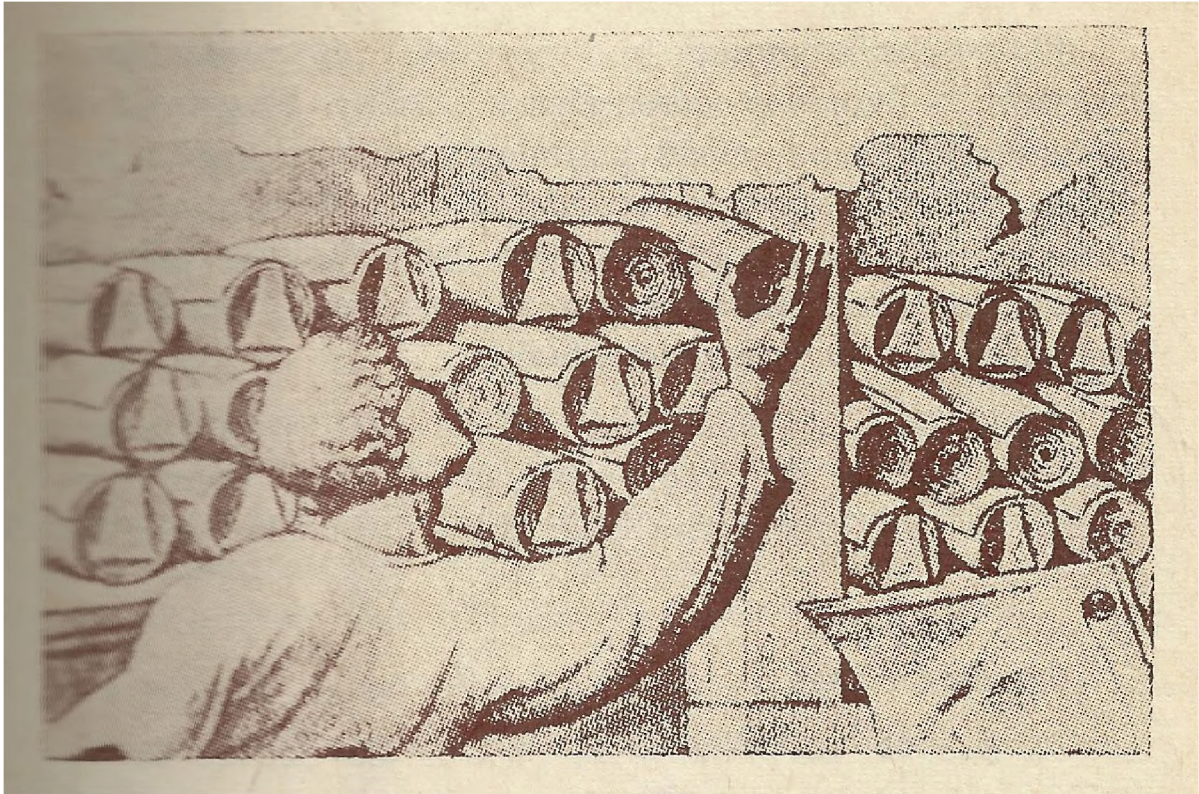
(Resim 1): Güney Hindistan'da bulunmuş üzerinde Kambaramayanan destanı yazılı katlanabilir bambu levhalarından oluşan "kitap" parçası (Jean, 2006, s. 67).

Mısır Papirüs Rulosu

Papirüs bitkisinden üretilen bir tür kâğıt olan papirüs, Antikçağda kullanılan en önemli yazı malzemesidir. İlk defa Eski Mısır'da M.Ö. 3300'lü yıllarda elde edilen ve kullanılmaya başlanan papirüs zamanla diğer Akdeniz ülkelerine yayılmış ve M.S. 11. yüzyıla kadar en kullanışlı yazı malzemesi olmuştur (Atılgan, 2006, ss. 293-311). Papirüs bitkisi Nil delta ve vadisinde bolca yetişen bir bitkidir. Eski Mısırlılar, papirüs bitkisinin saplarından kâğıt elde ederek yazı dünyası için bir devrim gerçekleştirmiştir (Bloom, 2003, s. 38; Jean, 2006, s. 40). Belirli işlemlerden geçirilerek papirüs bitkisinin özünden elde edilen papirüs kâğıtların yazı yazmaya elverişli olanlarından "kitap" yapılmıştır. Papirüs kitap, genellikle rulo (volumen) biçimliydi. Yazılar papirüs kâğıt üzerine sütunlar halinde yazılıyordu. Son sütunun altına eserin adı, yaprak sayısı, sütun ve satır sayısı gibi bilgiler kaydediliyordu. Temelde Papirüs kitap, bükülü olarak saklanan ve açılarak okunan uzun papirüs rulosuydu (Öcal, 1971, ss. 67-68). Papirüs rulosu biçimli kitap, dönemin temel bilgi kaynağı olmuş ve önemini uzun yıllar korumuştur.

(Resim 2): Bir yüzünde mali bir hesap, diğer yüzünde bir özgeçmiş bulunan papirüs tabaka. Mısır, M.S. 9. yy
Nasır D. Halili İslam Sanatı Koleksiyonu, Londra [PPS 411] (Bloom, 2003, s. 48)

(Resim 3): Eski Yunan kütüphanelerinde duvar oyuklarına yerleştirilmiş rulo şeklinde papirüs kitaplar (Öcal, 1971, s. 69).

En Eski Çin Kitapları

Nil vadisinde papirüs kâğıdının temel yazı malzemesi olarak kullanıldığı sıralarda Çin’de kitap sanatının gelişimi başlamıştır. Bu çerçevede Çin’de ortaya çıkan kitap biçimleri ağaç kitaplar ve ipek kitaplardır. Çin’de yazı yazmak için başlarda kemik, tosbağa bağı (kabuk), yarılmış bambu kamışı sonraları ise ağaç plakalar kullanılmıştır. Ağaç kitaplar üzerine yazılar stil adı verilen bir tür iğne ile hafif çizgi çizilerek yazılıyordu. Çin’de edebiyatın gelişmesine paralel olarak ağaç plakalar yetersiz kalınca yazı malzemesi olarak ipek öne çıktı. İpek üzerine yazı yazmak için, zamk, is, vernik ve Çin mürekkebi ile deve tüyünden yapılmış bir fırça veya bambu kullanılmaktaydı. Papirüse benzer parlaklık ve bükülgenlik gösteren ipeğin fiyatı oldukça yüksekti (Dahl, 1999, s. 7). Ağaç malzemeler ve ipektan üretilen bu kitaplar, Eski Çin’de uygarlığın gelişimini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

(Resim 4): Dunhuang’da Bin Buda Mağarası’nda bulunan Elmas Sutrası metninin baskı ön sayfası ve metnin başlangıcı, M.S. 868 *British Library, Londra* (Bloom, 2003, s. 59).

Küçük Asya’da (Anadolu) Kil Tabletler

Günümüzdeki kitabın en eski dayanaklarından birisi de kildir. Kil, ilk olarak M.Ö. 3. yüzyılda kullanılmıştır. Yumuşak ve nemli olan kil tabletler üzerine harfler çizilmek suretiyle yazı yazılıyordu. Bu nedenle Asurlular ve Sümerler’in yazısı çiviye andırmaktadır. Tabletler, üzerlerine yazı yazıldıktan sonra sertleşmeleri için pişiriliyordu. Günümüzde, o zamanlardan kalma kil tabletler mevcuttur. Bu tabletler, Asur krallarının kütüphanelerini ve arşivlerini oluşturmuştur. Ayrıca, Asurlular, Babilliler ve Sümerler’de bunlardan başka önemli kütüphaneler de bulunuyordu. Buralarda sistemli bir biçimde kitap üretimi yapılıyordu. Ninova ve Babil tapınaklarında kitap çoğaltma atölyeleri bulunduğu bilinmektedir (Labarre, t. y., s. 8). Çivi yazısı tabletlerin bir kısmı da Küçük Asya’nın (Anadolu) bazı gelişmiş uygarlıklarında bulunmuştur. MÖ 1900-1200 yılları arasında en parlak dönemini yaşayan Hitit uygarlığının başkenti Boğazköy’de 15.000 büyük boyutlu tablet elde edilmiştir. Bununla birlikte; her eseri, içerdiği tablet sayısını ve başlıklarını gösteren kataloglar ortaya çıkarılmıştır. Hititler döneminden kalan diğer tabletler ise dönemin önemli alışveriş merkezlerinden olan Kuzey Suriye’de Ras-Shambra’da çıkartılmıştır (Dahl, 1999, s. 10). Bu çerçevede Anadolu uygarlığının oluşmasında Hititlerin rolü de ortaya çıkmaktadır.

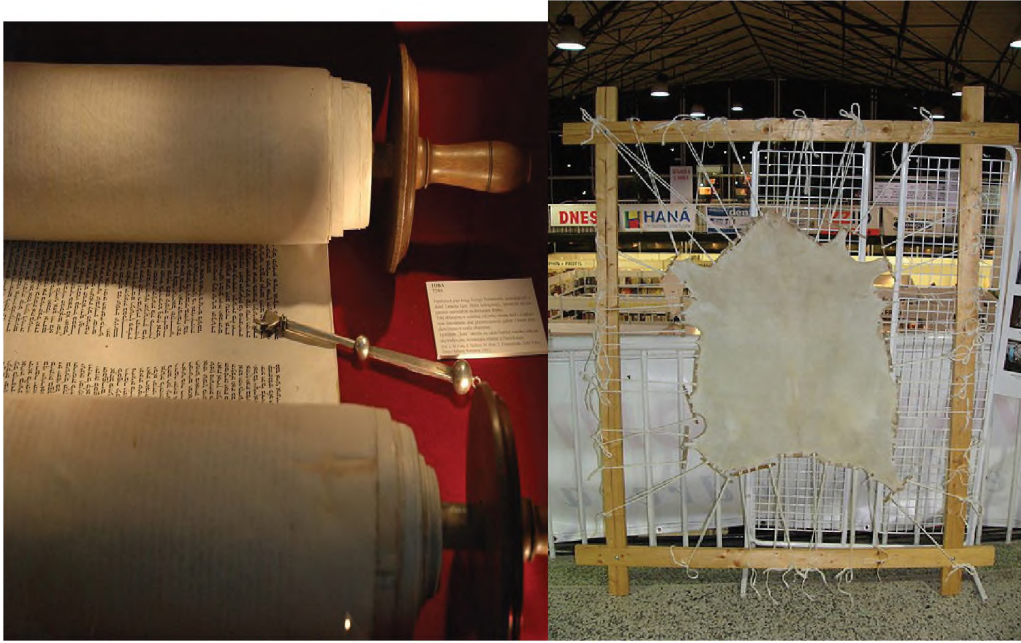

(Resim 5): Mezopotamya'dan çiviyazılı kil tablet, Uruk, yaklaşık M.Ö. 1750. *British Museum, Londra* (Bloom, 2003, s. 35).

Grek Kitabı: Papirüs Rulosundan Parşömen Kitaba

Eski Yunan'da kitap başlarda papirüs rulosu olarak şekillenmiştir. Ancak parşömenin yazı amaçlı kullanılmaya başlamasıyla zamanla parşömen kitap ortaya çıkmıştır. Yunanlılar papirüs rulosunu M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren kullanmaya başlamıştır. Bununla birlikte, bilinen en eski Yunan papirüsü M.Ö. IV. yüzyıldan kalmadır. Grekler döneminden günümüze hiçbir rulo ulaşamamıştır. Ancak, Grek papirüs rulolarının 6-7 metre uzunlukta olduğu tahmin edilmektedir. Dürülü haldeki bir el yazması rulo 5-6 cm çapında, elde kolaylıkla tutulabilen silindirik biçimliydi. Bazı ruloların uzunluğunun 6 metreyi geçtiği belirtilmektedir. M.S. IV. yüzyıldan başlayarak papirüs kullanımı azalarak sona erme eğilimine girmiş ve parşömen papirüsün yerini almaya başlamıştır. Bu duruma sebep olarak Mısır Kralının Bergama Kütüphanesi'nin İskenderiye Kütüphanesi'nin önüne geçmesini engellemek amacıyla II. Yüzyılın başında papirüs ihracatını yasaklaması gösterilmektedir (Dahl, 1999, ss. 11-16). Bu durum kuşkusuz, coğrafyaya bağlı olarak kitabın oluşum sürecinde siyasetin etkisini ortaya koymaktadır.

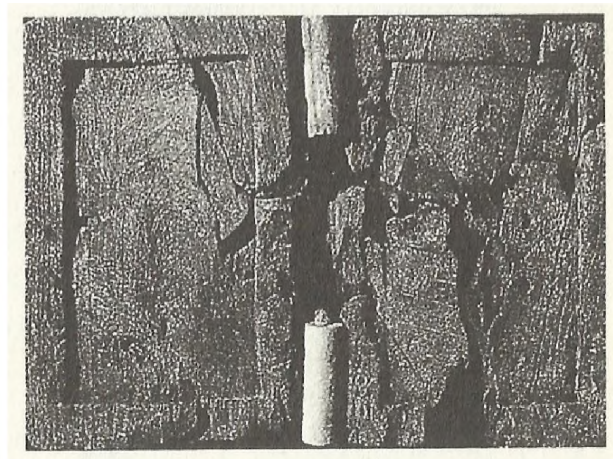
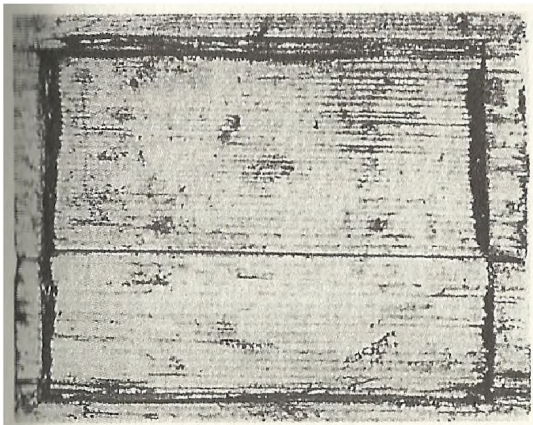
Hayvan derilerinin uygulanan özel bir işleme elde edilen bir yazı malzemesi olan parşömen, M. Ö. III. binden başlayarak M. S. VI. ve VII. yüzyıllara kadar kullanılmıştır. Antikçağda çok değerli bir yazı malzemesi olarak öne çıkan parşömen bu özelliğini uzun yıllar korumuştur. (Yıldız, 2000, s. 159). Parşömenin yaygınlaşmasında ve tercih edilmesinde papirüse göre birçok avantaja sahip olması etkili olmuştur. Papirüs yalnızca Mısır'da elde edilebiliyorken, parşömen hayvan bulunan herhangi bir yerde üretilebilirdi. Papirüse göre daha soğuk ve nemli bir iklim isteyen parşömen bu özelliğiyle farklı iklimlerde sağlamlığını koruyarak kullanılabilmiştir. Ayrıca parşömenin katlandığında yıpranma ve yırtılma sorunu bulunmamaktaydı. (Bloom, 2003, ss. 46-47). Başlarda parşömenin de papirüsteki gibi yalnızca bir yüzüne yazı yazıldığı ve rulo şeklinde kitap yapıldığı bilinmektedir. Ancak zamanla parşömen iki yüzüne de yazı yazılabilecek şekilde hazırlanmış ve zamanla defter şekline sokulmuştur (Öcal, 1971, s. 70). Bu değişim, günümüz kitabına ulaşan sürecin en önemli evresini oluşturmuştur.

(Resim 6): Ahşap bir çerçeve üzerine gerilmiş keçi derisinden bir parşömen (Wikipedia, 2012).
 (Resim 7): Sefer Tevrat, geleneksel formu İbranice İncil, parşömen bir kaydırma (Vikipedi, 2012).

Rulodan Kodekse Geçiş: Tahta Tabletler ve Parşömen Kodeksler

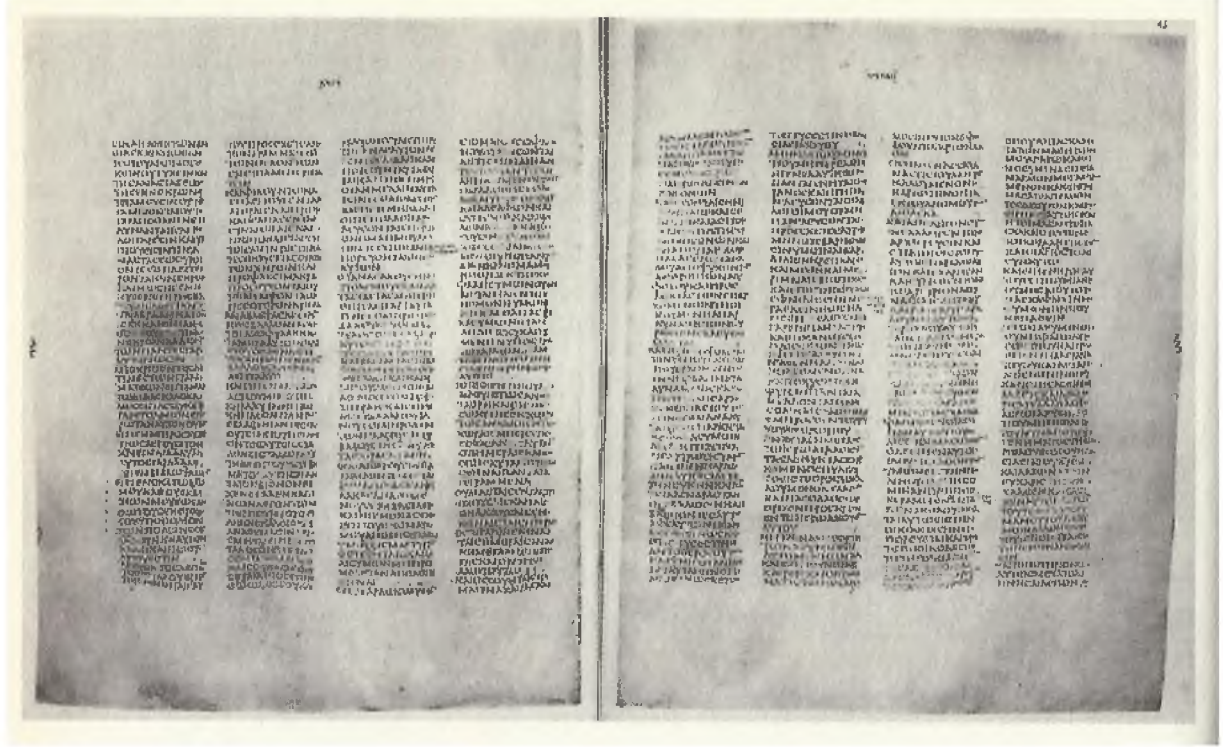
Antik dönemde yatay rulo en yaygın kitap biçimi olmasına rağmen tahta tabletler ve parşömen kodekslerin kullanıldığı da bilinmektedir. Yazı tableti, 1-10 adet tahta ya da fildişi parçasından oluşan bir yazı tabletidir. Bu tabletler, menteşe ya da toka ile birbirine tutturulmuş ya da kenarlarına açılan deliklerden geçirilen bir iple bağlanıyordu. Tabletın üzerine tebeşir veya mürekkep ile doğrudan yazı yazılabiliyordu. Ancak genellikle tabletin içi hafifçe oyuluyor ve balmumu dolduruluyordu. Böylelikle yazı bu tabakanın üzerine köşeli bir alet yardımıyla yazılıyordu. Bu şekilde tabletler çok yapraklı biçimde de üretilebiliyordu. Roma İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde kitap yapımında parşömenden yararlanma yönteminde bazı gelişmeler yaşanmıştır. Bunun sonucu olarak parşömenden tablette kullanılan biçimde kitap üretimi gerçekleştirilmiştir. Bu yeni biçime "kodeks" adı verilmiştir. Bu terim, başlarda ciltli takım balmumu kaplı tabletleri ifade etmek için kullanılmaktayken, zamanla tek kenarlarından birbirine tutturulmuş, parşömen, papirüs ve kâğıt gibi bükülgen malzemelerden yapılan kitap biçimleri için de kullanılmaya başlanmıştır (Bloom, 2003, s. 42; Dahl, 1999, s. 17). Geline bu süreçle birlikte, kitap biçim değiştirmiş ve zamanla rulo kitap yerini kodeks kitaba bırakmaya başlamıştır.

(Resim 8): İngiltere'nin kuzeyinde bir Roma sınır karakolu olan Vindolanda'da bulunan tahta yazı tableti, M.S. 1. yy sonu veya 2. yy başı *British Museum, Londra* (Bloom, 2003, s. 43).

(Resim 9): Uluburun batığında bulunan bir çift fildisi menteşeli şimsir yazı tableti, M.Ö. 14. yy. 8.9x12,5 cm. *Texas A&M Üniversitesi Deniz Arkeolojisi Enstitüsü'nün izniyle [KW 4370]* (Bloom, 2003, s. 43).

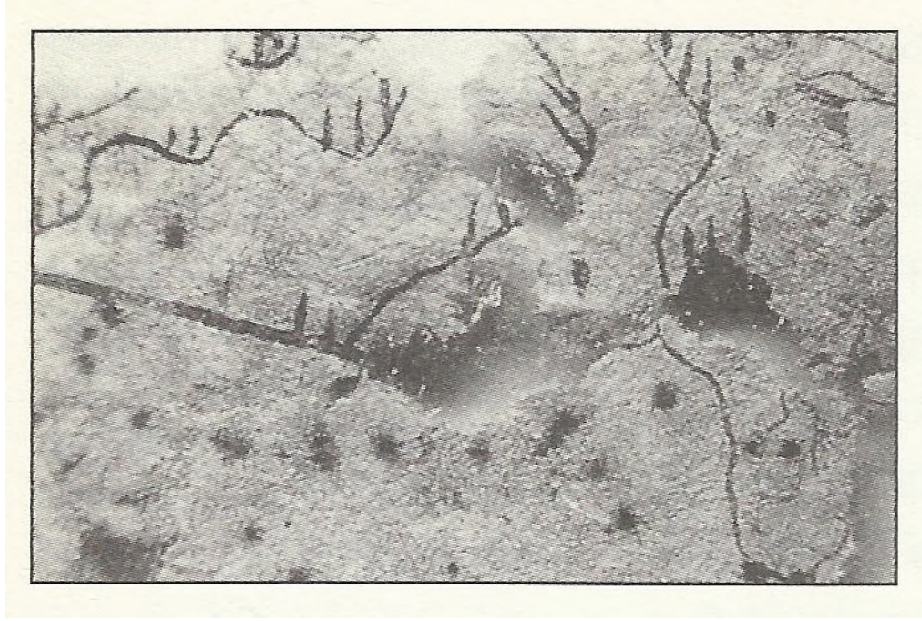
Parşömen kodeks kitap biçimi, kullanım olarak rulo kitaplara göre daha pratiktir. Kodeks üzerinde aranan bilgi kolaylıkla bulunabilmektedir. Kodeks kitap biçimi, günümüzde kullanılan kitapla benzerlik göstermektedir (Öcal, 1971, s. 71). Diğer bir deyişle kodeksler günümüz kitabının gerçek anlamdaki atasıdır.

(Resim 10): Büyük parşömen tabakaları üzerine Yunanca yazılmış Sinaiticus Kodeksinden sayfalar, M.S. 4. yy. sonları. Her sayfa 37x32 cm boyutundadır. *British Library, Londra* (Bloom, 2003, s. 48).

Çin'de Kâğıdın Bulunuşu

Roma İmparatorluğu'nda papirüs rulosu ve parşömen kodeksinin kullanıldığı dönemde Çin'de de yazılı uygarlığın gelişmesinde çığır açacak bir buluş doğuyordu. Modern kitabın doğuşunda önemli bir unsur olan kâğıt Çin'de M.S. 1. Yüzyıl sonlarında icat edilmiştir. Çinlilerin kitap yazımında doğal olarak pahalı bir nesne olan ipekten yararlandıkları bilinmektedir. Önceleri kâğıt yapımı için paçavra ve diğer atık lifleri kullanan Çinliler, zamanla ağaç lifi, kenevir, jüt, bambu ve rami gibi bitkilerden elde edilen ağaçsı lifler kullanmaya başlamıştır. Çinliler, kâğıdı çok çeşitli amaçlar için kullanmışlardır. Mendil, ambalaj, yazma ve resim amaçlı ve tuvalet kâğıdı olarak kullanılan kâğıt aynı zamanda törensel adaklarda, giysilerde, ev eşyalarında, şapkalarda ve uçurtmalarda da kullanılmıştır. Çin'de kâğıdın en yeni ve en önemli kullanımı kuşkusuz basım alanı olmuştur (Bloom, 2003, ss. 25-62; Dahl, 1999, s. 26). Günümüz uygarlığının temelini oluşturan kâğıt, matbaa gibi pek çok önemli buluşun Çin'de ortaya çıktığı ama Çin uygarlığının gelişim sürecinde çok büyük bir etki uyandırmadığı görülmektedir. Bunun aksine anılan buluşlar Avrupa kıtasında pek çok gelişmeye itici güç olmuştur.

(Resim 11): Gansu eyaletinde Tiansui yakınlarındaki Fangmatan'da bulunan, üzerinde harita izleri olan kenevir kağıt parçası, yaklaşık M.Ö. 150 (Bloom, 2003, s. 56).

Ortaçağ

El yazması Kitap

Matbaanın bulunduğu 1450 yılına kadar kitaplar el yazması biçimindeydi. Kitaplar insan eliyle yazılıyor ve çoğaltılmaları tek tek yapılabilirdi. Batı'da el yazması kitapların çoğu kodeks şeklinde olmasına rağmen rulo biçimli kitaplar da mevcuttu. Kitap konusunda Yunanlıların etkisinde kalan Romalılarda kitap çoğaltma işlerini özel yetişmiş köleler yürütmekteydi. Zamanla kitap yazımı, daha çok kilise görevi olarak görülmeye başlanmıştır. Genel olarak kitap çoğaltma işi manastırların "scriptorium" adı verilen yazı atölyelerinde yapılmıştır. Kilisenin el yazması kitap sanatı üzerine etkisi bütün Ortaçağ boyunca devam etmiştir. 7. yüzyıldan itibaren bu el yazmaları, İslam kütüphaneleri tarafından toplanmaya ve Arapça'ya çevrilmeye başlanmıştır. Ortaçağ'da kitap çoğaltımı gene manastırlarda yapılmıştır. 8. yüzyılın sonlarında el yazması kitaplarda Roman sanatı çağı etkili olmuştur. Yazı sanatında standart haline gelen Karolenj yazı sistemi 11 ve 12 yüzyılda uzun, dar ve sıkışık köşeli Gotik yazı biçimini almıştır. 13. yüzyılın sonlarına doğru üniversitelerin kurulmasına bağlı olarak kitap çoğaltan meslek kuruluşları ortaya çıkmıştır. 14. ve 15 yüzyılda kiliseye bağlı olmayan hattat, minyatürist ve kitap süsleyicileri yetişmiş; kitap sanatında, konularda ve şekillerde değişimler olmuş; tarih ve roman gibi yazma kitaplar ortaya çıkmıştır. Ortaçağ'ın sonlarına doğru parşömenin doğal olarak da el yazması kitabın pahalılaşması yazı malzemesi olarak parşömenin yanında kâğıdın da kullanılmaya başlamasına neden olmuştur. (Öcal, 1971, ss. 81-89). Diğer bir deyişle, kâğıdın kitap yapımında kullanılmasında ekonomik faktörler etkili olmuştur.

(Resim 12): Breve Populi et compagnarum pisani Communis (1300-1308) adlı kitabın süslü ilk sayfası *Pisa Devlet Arşivi* (Öcal, 1971).

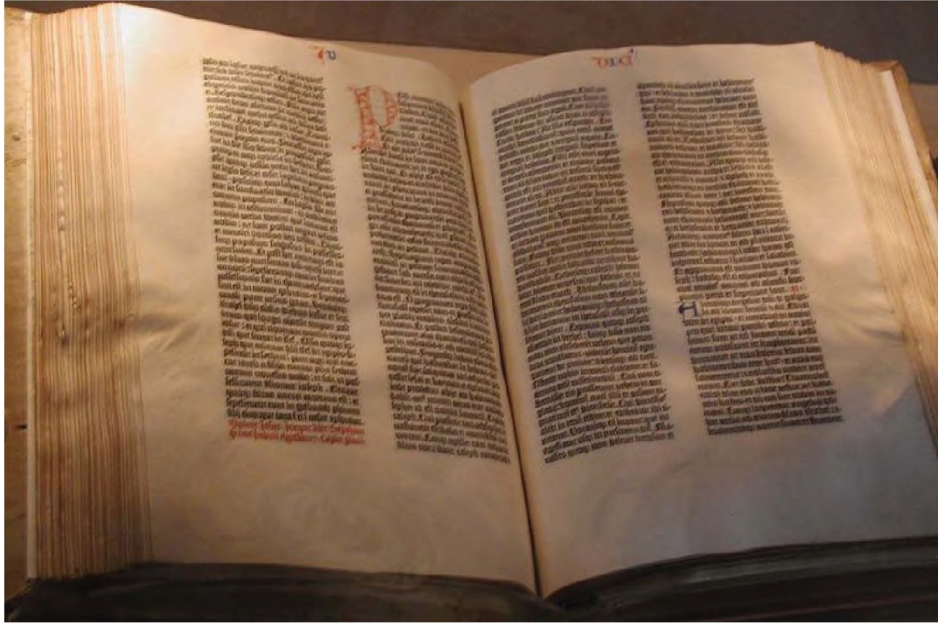
Kâğıdın Avrupa'da Yayılması

Modern kitabın ortaya çıkışında kuşkusuz Çinliler tarafından bulunan kâğıdın Avrupa'da yayılması önemli bir köşe taşı olmuştur. Çinliler ile Müslümanlar arasında 751 yılında meydana gelen Talas Savaşı sonucu Müslümanlar esir alınan 20.000 Çinli vasıtasıyla kâğıt yapımını öğrenmiştir. Semerkand kâğıdı Önyasya'ya ihraç edilmekteyken, Müslüman Araplar da kâğıt üretimine başlamışlardır. Kâğıt üretimi Bağdat, Şam, Hama, Trablus ve Kahire'de yoğunlaşmıştır. XII. yüzyılda Müslümanlar, kâğıt üretimini İspanya ve Sicilya'ya, XIII. yüzyılda da Hindistan'a iletmışlerdir. İspanya'daki kâğıt üretimi, 1492 yılından sonra Müslümanlardan Hristiyanların eline geçmiştir. Böylelikle kâğıt yapımı Avrupa'da yaygınlaşmıştır (Yıldız, 2000, s. 46). Kâğıdın Avrupa'da yayılması, basımcılıkta kâğıdın kullanılabilmesine zemin hazırlamış ve kâğıttan üretilen kitapların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Matbaa ve Basımcılık

El yazması kitaptan basılı kitaba geçiş matbaanın icadıyla mümkün olmuştur. Matbaanın bilinen ilk örneğinin en eski zamanlardan beri Çin'de kullanıldığı bilinmektedir. Tahta kalıp baskısı denilen bu basım türü geleneksel Çin basımının temel aracıdır. Çin'de tahta kalıpla yapılan baskının ilk örneği, dut ağacı kabuğundan yapılmış kalın kâğıttan elde edilmiş minyatür bir tılsım tomarıdır. Bu tomar, 6 m X 60 cm ölçülerinde olup üzerinde 12 tahta kalıp baskısı bulunmaktadır. Dünyadaki en eski basılı kitap, 868 yılına tarihlenen Elmas Sutra'sının Çince çevirisinin kâğıda basılı bir kopyasıdır. Çin'de hareketli harflerin II. yüzyıl ortalarında bulunmuş olmasına rağmen tahta kalıp baskısı önemini korumuştur. Bu duruma neden olarak, Çince'nin özelliklerinden dolayı hareketli harflerin işgücünde önemli bir tasarruf sağlamaması gösterilmektedir (Bloom, 2003, ss. 62-63). Bu nedenle, "dil ve alfabe gibi kültürel unsurların, uygarlık sürecindeki olumlu ve olumsuz etkilerinin olabileceği" saptamasını yapmak yanlış olmayacaktır.

Yüzyıllardan beri bilinen baskı makinesi Gutenberg'den önce, üzüm sıkma, kâğıt parlatma ve kumaşlar üzerine baskı yapmak için de kullanılıyordu. 15. yüzyıl başında, ahşap kalıplı harfler, İncil'den sahneler ve aziz resimleri ile birlikte basılmıştır. Ancak bu baskılar, kâğıdın arka yüzünün tahtaya sürülmesiyle elde edilmişti. Gutenberg ise değişebilen harflerle baskı yöntemini (tipografi) geliştirmiş, baskıyı mekanikleştirmiş ve kâğıdın önemini anlayarak basımda kâğıdı kullanmıştır (Jean, 2006, ss. 93-95). Böylelikle basılı kitap ve çağdaş basımcılığın temelleri atılmıştır.

(Resim 13): Gutenberg Kutsal Kitabı (Wikipedi, 2012).

Matbaanın Doğurduğu Sonuçlar

Gutenberg'in matbaasıyla kitapların hızlı biçimde ve çok kopya olarak basılması olanaklı hale gelmiş, basımcılık gelişmiş ve kısa sürede Avrupa'da birçok matbaa kurulmuştur. 1500 yılına kadar geçen yaklaşık 50 yıllık sürede Avrupa'da 300 kentte faaliyet gösteren 1700'den fazla matbaa bulunduğu belirtilmektedir (Johnson, 1973, s. 73). Bu durum, basımcılığın yeni bir iş kolu olarak ortaya çıkıp kısa sürede benimsendiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Literatürde matbaanın icadı ve basımcılığın getirdiği yeniliklere ve doğurduğu olumlu sonuçlara çeşitli açılardan geniş olarak yer verilmiştir. Bunlar; bilgiyi kayıt altına almanın kolaylaşması, bilgi kaynaklarının kopyalarının kısa sürede ve çok sayıda üretilebilmesi, bilgi kaynaklarının ucuzlaması, okuryazar sayısının artışı ve insanların eğitim düzeyindeki yükselme olarak sıralanabilir (Çakın, 2004, s. 154). Çalışmanın konusu açısından en önemli sonuçlar ise; modern kitabın ortaya çıkarak kısa sürede çok sayıda basılabilmesi ve yaygınlaşmasıdır. Matbaanın icadından önce bütün dünyada toplam 30.000 kadar kitap (el yazması) olduğu tahmin edilmektedir. Bunlar da, manastır ve kiliselerde, özel koleksiyonlarda ulaşılması zor bir durumda bulunuyordu. 1500 yılına gelinceye kadar ise yaklaşık 40.000 orijinal kitap 15.000.000 kopya olarak basılmıştır (Johnson, 1973, s. 73; Barutçugil, 2002, s. 20). 20. yüzyılın başlarında kitap sayısının 5.000.000'u bulduğu ve yalnızca 1982-1986 arası dönemde ise bu sayının 3.935.500 olduğu belirtilmektedir (Labarre, t.y., s. 97). Kitap sayısındaki bu hızlı artış kuşkusuz, insanlığın yazılı birikiminin daha geniş alanlara daha hızlı biçimde aktarılabilmesinin önünü açmıştır.

Matbaanın icadı kütüphaneleri de olumlu etkilemiştir. Basımcılığın gelişmesiyle, kütüphanelerin önemi ve büyüklüğü artmıştır. Kütüphaneler, kısa zamanda, el yazması dönemin en büyük kitap koleksiyonlarında bulunan kaynaklardan daha fazla sayıda kaynağa sahip olmuşlardır. Nitekim 1600 yılında 10.000 cilt kadar kitabı olan Viyana'daki imparatorluk kütüphanesi Hofbibliothek'in kitap sayısı 1680 yılında 80.000'e çıkmıştır. Benzer biçimde, 1786

yılında Berlin Kraliyet Kütüphanesi'nde 80.000 kitap bulunduğu bilinmektedir (Burke, 2001, ss. 69-70; Smith, 1993, s. 33). Diğer bir deyişle, dünya üzerinde kitap sayısının artmasıyla kütüphane koleksiyonlarının genişlemesi arasında paralellik bulunduğu söylenebilir.

Genel olarak ifade etmek gerekirse, baskı teknolojisinin 16. yüzyıldan bu yana gelişmesi sonucu, dünya çapında kitap basımında büyük bir artış görülmektedir. Kitaplar, hem konu hem de tasarım olarak çeşitlilik kazanmıştır. Görünüş olarak dikkat çeken kitaplara minyatür kitaplar, büyük boy kitaplar, ipek ciltli, karton kapaklılar ve nadir baskılar örnek olarak gösterilebilir. Günümüzde çok çeşitli konularda kitaplar yayınlanmaktadır. Kabaca bir ayırım yapmak gerekirse bu kitapları romanlar ve roman olmayan kitaplar olarak sınıflanabilir. Dünyada kitap yayımında ABD, Rusya, Japonya, İngiltere, Almanya, Fransa gibi ülkeler ilk sıralarda yer almaktadır. Teknolojideki gelişmelere rağmen Türkiye'de gelişmiş ülkelere göre yayın sayısında ciddi bir artış bulunmamaktadır (Önen ve Türkyılmaz, 2011, ss. 2-3). Bununla birlikte, bilgi teknolojisinin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan e-kitaba rağmen basılı kitap yayıncılığı varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

Modern Kitap ve Gelişimi

Başlangıçta matbaa, el yazısının bir uzantısı olarak değerlendiriliyordu. Matbaacının temel amacı, yazıcıyla rekabet edebilmek ve kaligrafili yapıtlar gibi pahalı basımlar hazırlamaktı. Basılı sayfalar üzerinde belirli alanlar tezhipçinin süslemesi için boş bırakılıyor ve mümkün olduğunca el yazması sayfanın görünümünü korunuyordu (Jean, 2006, ss. 93). Başlarda el yazması kitap biçimiyle üretilen basılı kitaplar yaklaşık yüz yıllık bir evrim sonucunda 1530-1550 yıllarında büyük oranda günümüz kitabına benzer biçimi almıştır (Labarre, t. y. , s. 54). Basılı kitapların en eskileri ve 1500 yılına dek basılan kitaplar, Latince "beşik" anlamına gelen *incunabulum* sözcüğünden hareketle "beşik kitap" adıyla anılmaktadır. Bu adlandırmayla, anılan kitapların tümüyle basımcılığın ilk dönemine gönderme yaptığı vurgulanmaktadır (Jean, 2006, s. 94; Dahl, 1999, s. 112). Kuşkusuz beşik kitaplar, basılı kitapların ilk örnekleri olması bakımından kitabın gelişim çizgisinde büyük bir öneme sahiptir.

Basma kitaplar, el yazması kitaplardan ucuz oldukları için, zarar gören ya da kaybolan kopyaya yerine yenisini almak kolaydı. Ayrıca, kitaplar, okurlar için aydın soyluların zenginliğinin simgesi ve araştırmalar için temel kaynak olmuştur. Bununla birlikte, ilk kez yüzlerce okurun aynı zamanda aynı kitabın eş kopyalarına sahip olmuştur. Kitaba okur tarafından not yazılarak kendi haline getirilmediği sürece dünyanın farklı şehirlerinde okunan kitaplar aynı oluyordu (Manguel, 2001, s. 167). Bu çerçevede basılı kitap, okurlar için de tamamen yeni deneyimleri mümkün kılmış ve okumanın tarihi açısından da bir dönüm noktası olmuştur.

İlk basımcılar, el yazması eserlerde kullanılan harfleri ve yazı türlerini aynen alarak basılı kitapların harflerinin oluşturulmasında kullanmışlardır. Ayrıca, müstensihlerin zaman ve yerden kazanmak amacıyla el yazmalarında kullandıkları kısaltmalar ve birleştirme bağlantıları da ilk basımcılar tarafından kullanılmıştır. İlk matbaanın metni genellikle iki sütuna dizilmekteydi. Metin, el yazmalarındaki gibi çok sık olup, metni yalnızca bazı süslü harfler ve satır başlarını gösteren işaretler kesmekteydi. Günümüz kitabının biçimi hala İlkçağ sonunda ortaya çıkan "kodeks" biçimidir. Basılı kitapta kâğıt, Ortaçağ'daki bir araya getirilmiş parşömen yapraklarından oluşan kitap gibi kullanılmıştır. El yazmaları gibi, ilk basılı eserlerin de başlığı yoktu. Bu nedenle basımcılığın ilk yıllarından kalan eserlerin basım tarihi ve yerin belirlenmesi güçleşmiştir. Ancak, zaman içinde kitabın sonuna birkaç satırla, kitabın ve yazarın adı, basımcının adı, tarih ve basımın yapıldığı yer konulmaya başlandı. Bu kısma tamamlamak anlamına gelen Yunanca "colophon" denilmektedir. Yıllar geçtikçe, kitapta illüstrasyon, işaret ya da damganın yanında yayının yapıldığı yer, kitabı satan kitapçının adresi, yayın tarihi belirtmeye başlandı. 15. yüzyıldan itibaren kitaplarda tüm öğeleriyle birlikte başlık sayfası yapılmaya başlanmış ve bu uygulama 16. yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaşmıştır. Böylece colophon küçülmüş/ortadan kalkmıştır. Günümüz kitaplarında yer alan "... tarihinde ..." de basılmıştır" ibaresi colophon'un yerini almıştır (Labarre, t. y, ss. 54-58). Geline bu süreçte sonuç olarak, modern kitabın bir ölçütü olan "iç kapak" ortaya çıkmıştır.

Basımcılığın ortaya çıktığı ilk dönemlerde, basımcılar genelde kitapların ciltleme işlemini de gerçekleştiriyorlardı. Büyük basımevlerinde kitaplar çoğunlukla ciltlenmiş olarak satılıyordu. Zamanla ciltçilikte yeni gelişmeler olmuş ve çeşitli ülkelere has ciltleme özellikleri

ortaya çıkmıştır (Dahl, 1999, s. 113). Bununla birlikte basımcılığın ilk günlerinden günümüze kitaplar, harfleri, metinsel özellikleri değişim geçirmiştir. Ayrıca, süsleme sanatındaki gelişmeler de kitabın görsel özelliklerinde gelişmeler meydana getirmiştir.

Matbaacılığın yeni bir meslek olarak ortaya çıkışı, kitap ticareti, ciltçilik, yayıncılık gibi kitapla ilgili çalışma alanlarının ortaya çıkmasına neden olurken, kitaplarla ilgili yasal düzenlemelerin yapılması gereğini de ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte, yayıncılığın Avrupa’da gelişimi modern kitabın gelişiminde önemli bir adımdır. Sanayi Devrimi’yle birlikte 19. yüzyılda kâğıdın üretiminde ve baskı tekniğindeki gelişmeler, kitap üretiminde çok büyük bir gelişim sağlamıştır. Mizanpaj üzerine yapılan araştırmalar ve illüstrasyon yöntemlerinin gelişmesi de kitabın gelişiminde önemli rol oynamıştır (Labarre, t.y., ss. 68-97). Günümüzde de modern kitabın gelişimi ve değişimi anılan unsurların etkisiyle şekillenmeye devam etmektedir. Ancak, bilgi teknolojisindeki baş döndüren gelişmelerin e-kitap teknolojisini ortaya çıkarmasıyla tamamen biçim değiştiren kitap, halen elektronik ve basılı olarak varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Yaygın olarak kullanılan temel bilgi kaynaklarından olan kitabın günümüzdeki biçimini alması çok uzun bir süreç sonunda gerçekleşmiştir.

Yazının icadından sonra insanlar, coğrafi özelliklere bağlı olarak değişen farklı yazı malzemeleri kullanmışlardır. Ağaç kabukları, ağaç yaprakları, levhalar, kil tablet, keramik vazo parçaları, topraktan yapılmış kaplar, taşlar, çeşitli madenler, keten bezi, fildişi, kemik, hayvan kabukları ve organları, bazı bitki kabukları, papirüs, parşömen ve kâğıt gibi yazı malzemeleri kitabın temellerini oluşturmuştur. Mısır’da papirüs bitkisinden üretilen bir çeşit kâğıt olan papirüsten yapılan rulo biçimli kitaplar ilk kitap örneklerindedir. Asurlular, Babiller ve Sümerler ise Anadolu coğrafyasında kilden ürettikleri tabletler üzerine yazdıkları yazılarla kil tablet biçimli kitapların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Grek dünyasında kullanılan Mısır papirüs rulosu kitaplar yerini zamanla papirüse göre birçok avantajı bulunan parşömen kitaplara bırakmıştır. Hayvan derilerine uygulanan özel bir işlemle elde edilen parşömenin bulunmasını Mısır kralının papirüs ihracatını yasaklaması tetiklemiştir. Antik dönemde yatay rulo en yaygın kitap biçimi olmasına rağmen yazı tahta tabletler ve parşömen kodeksler de kullanılmıştır. Tahta tabletlerin defter biçimine benzer biçimde üretilmeye başlayan parşömen kitaplar yani kodeksler ise gerçek anlamda günümüz kitabının atası olmuştur. Bununla birlikte Çin’de uzun yıllardır bilinen ve çeşitli amaçlar için kullanılan kâğıdın basımcılıkta kullanılması da kitap tarihi için kilit bir gelişmedir.

Ortaçağ’da matbaanın bulunduğu 1450 yılına kadar geçen süreçte doğal olarak kitaplar el yazması biçimindeydi. Kitap yazımı ve çoğaltımı genellikle kilise güdümündeydi. Manastırlarda bulunan yazı atölyeleri yaygın olarak kitap üretim merkezleri olmuştur. Zamanla kiliseden bağımsız kitap süsleme sanatları ve kitap türleri ortaya çıkmıştır. Parşömendeki pahalılığın el yazması kitabın fiyatlarına olumsuz olarak yansmasıyla kitap yazımında kâğıt kullanılmaya başlanmıştır. Diğer bir deyişle, Çinliler tarafından uzun yıllardır kullanılmakta olan kâğıdın Avrupa’da yayılması kitap yapımında çok önemli bir işlev üstlenmiştir. Öte yandan, Gutenberg’in uzun yıllardır çeşitli amaçlar için kullanılmakta olan devingen harflerle baskı tekniğini geliştirmesi basımcılığı ve modern kitabı doğurmuştur. İnsanlık tarihi için en önemli buluşlardan birisi olan matbaa, kitapların hızlı biçimde ve çok kopya olarak basılmasına mümkün kılmıştır. Kitabın yayılması da, okuryazar sayısının artması ve insanların eğitim seviyesinin yükselmesi gibi olumlu sonuçlar doğurmuştur.

Matbaanın ilk dönemlerinde basılan kitaplar doğal olarak el yazması kitap biçimini korumuştur. Yaklaşık yüz yıl sonra ise kitap büyük oranda günümüz kitabına benzer hale gelmiştir. Bununla birlikte, basımcılığın ilk günlerinden bugüne dek kitaplar, harfleri, metinsel özellikleri, cilt yapılarında ve süsleme sanatlarında çeşitli gelişmeler meydana getirmiştir.

Tarihsel süreçte, kitabın oluşumunda çeşitli coğrafi, ekonomik ve kültürel faktörler etkili olduğu görülmektedir. Örneğin, Mısır’da papirüs bitkisinin yetişme olanağı bulması papirüs kâğıdından kitap üretmeyi gerektirirken; papirüs ihracatının yasaklanması Grek dünyasında hayvan derisinden elde edilen parşömenden kitap yapımını doğurmuştur. Benzer biçimde, par-

şömenin fiyatındaki artış kitap üretiminde kâğıda yönelmeyi sağlamıştır. Bununla birlikte kitap, tarihin hangi döneminde, hangi coğrafyada hangi biçimde olursa olsun bilgi kaynağı olma niteliğini korumuştur. Bilginin, bilimin ve kültürün korunmasında ve yayılmasında hayati işleve sahip olan kitaplar, bugünden sonrada belki farklı biçimlerde de olsa önemini koruyacaktır. Kuşkusuz, tarihte kitabı ortaya çıkaran süreçleri ve koşulları tanımak yani kitabın tarihini bilmek, bu konuda değerlendirmede bulunmayı kolaylaştıracaktır.

Kaynakça

- Atılğan, M. (2006). Antik Çağın en önemli yazı malzemesi: Papirüs. *Bilgi Dünyası*, 7 (2), 293-312.
- Barutçugil, İ. (2002). *Bilgi yönetimi*. İstanbul: Kariyer Yayıncılık.
- Bloom, J. M. (2003). *Kâğıda işlenen uygarlık: Kâğıdın tarihi ve İslam dünyasına etkisi*. (Z. Kılıç, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Burke, P. (2001). *Gutenberg'den Diderot'ya bilginin toplumsal tarihi*. (M. Tunçay, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çakın, İ. (2004). Müteferrika Matbaası'nın düşündürdükleri ve Avrupa'da basımcılığın etkileri: Gelecek için geçmiş anlamak. *Bilgi Dünyası*, 5 (2), 153-167.
- Dahl, S. (1999). *Antikçağ'dan günümüze her yönüyle kitabın tarihi* (M. Dündar, Çev.). Ankara: Millî Kütüphane Başkanlığı.
- Jean, G. (2006). *Yazı: İnsanlığın belleği*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Johnson, E. D. (1973). *Communication: An introduction to the history of writing, printing, books and libraries*. New Jersey: Scarecrow Press.
- Labarre, A. (t. y.). *Kitabın tarihi*. (G. Üstün, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Manguel, A. (2002). *Okumanın tarihi: İnceleme*. (F. Elioğlu, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Öcal, O. (1971). *Kitabın evrimi*. Ankara: Türkiye İş Bankası.
- Önen, B. Z. ve Türkyılmaz, M. (Yay. Haz.). (2011). *VEKAM geçmişten geleceğe kitabın serüveni: 44. Kütüphane Haftası, 4 Nisan 2008, Ankara: Bildiriler*. (T. Berkes, Ed.). Ankara: Vehbi Koç ve Ankara Araştırmaları Merkezi.
- Smith, E. (1993). *Kütüphaneci, bilim adamı ve araştırma kütüphanesinin geleceği*. Ankara: ÜNAK.
- Vikipedi. (2012). Johannes Gutenberg. 14 Aralık 2012 tarihinde http://tr.wikipedia.org/wiki/Johannes_Gutenberg adresinden erişildi.
- Vikipedi. (2012). Parşömen. 14 Aralık 2012 tarihinde <http://tr.wikipedia.org/wiki/Par%C5%9F%C3%B6men> adresinden erişildi.
- Wikipedia. (2012). Pergament. 14 Aralık 2012 tarihinde <http://de.wikipedia.org/wiki/Pergament> adresinden erişildi.
- Yıldız, N. (2000). *Eskiçağda yazı malzemeleri ve kitabın oluşumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, B. (2008). İlkçağ Anadolu uygarlıklarında sosyo-ekonomik ve kültürel yapı bağlamında kütüphane/arşiv kurumu. *Türk Kütüphaneciliği*, 22 (3), 351-376.